

ওঁ

শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

অথ দ্বাদশোহধ্যায়ঃ

এঘাৰ আধ্যায়ৰ অন্তত শ্ৰীকৃষ্ণই বাৰে বাৰে জোৰ দি কৈছিল যে, অৰ্জুন! মোৰ এই স্বৰূপ যাক তুমি দেখিলা, তোমাৰ বাদে আগতে কোনেও দেখা নছিল আৰু ভৱিষ্যতেও দেখা নাপাব। মই ন তপেৰে, ন যজ্ঞৰে আৰু ন দানেৰে চাবৰ সুলভ হওঁ; কিন্তু অনন্য ভক্তিৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ মোৰ অতিৰিক্ত অন্য কাৰো শ্ৰদ্ধা নাৰাখি, নিৰন্তৰ তেলৰ ধাৰাৰ দৰে মোৰ চিন্তনৰ দ্বাৰা ঠিক তুমি যেনেদৰে মোক দেখিলা, মই প্ৰত্যক্ষ ভাবে দেখাৰ বাবে, তত্বৰে সাক্ষাৎভাৱে জানিবৰ বাবে আৰু প্ৰৱেশ লাভ কৰিবৰ বাবে সুলভ আছোঁ। সেয়ে অৰ্জুন! মোৰ নিৰন্তৰ চিন্তন কৰা, ভক্ত হোৱা! আধ্যায়ৰ শেষত তেখেতে কৈছে অৰ্জুন! তুমি মোৰে দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা কৰ্ম কৰা। মোৰ পৰায়ণ হৈ। অনন্য ভক্তিয়েই তেওঁৰ প্ৰাপ্যৰ মাধ্যম। ইয়াত অৰ্জুনৰ প্ৰশ্ন স্বাভাৱিক আছিল যে যি অব্যক্ত অক্ষৰৰ উপাসনা কৰে আৰু সগুণ আপোনাৰ উপাসনা কৰে এই দুটাৰ ভিতৰত কোনটো শ্ৰেষ্ঠ?

ইয়াত এই প্ৰশ্নক অৰ্জুনে তৃতীয়বাৰৰ বাবে উত্থাপন কৰিছে। তিনি আধ্যায়ত তেওঁ কৈছিল যে ভগৱান? যদি নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ অপেক্ষা সাংখ্যযোগে আপুনি শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবে, তেতিয়াহলে আপুনি মোক ভয়ংকৰ কৰ্মত পঠিয়াইছে কিয়? ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে অৰ্জুন! নিষ্কাম কৰ্ম মাৰ্গ ভাল লাগক অথবা জ্ঞানমাৰ্গ, দুইটাতে কৰ্ম হলে কৰিব লাগিবই। ইয়াৰ পিছতো কোনোবাই যদি জেদত ইন্দ্ৰিয়ক দমন কৰিব বিচাৰে আৰু মনেৰে বিষয়ক স্মৰণ কৰি থাকে, তেওঁ দম্ভাচাৰী, তেওঁ জ্ঞানী নহয়; সেয়ে অৰ্জুন! তুমি কৰ্ম কৰা। কোন কৰ্ম? - নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা কৰ্ম কৰা। নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্ম কি? তেতিয়া ক'লে - যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল একমাত্ৰ কৰ্ম। যজ্ঞৰ বিধি কলে - যিটো হ'ল আৰাধনা-চিন্তনৰ বিধি বিশেষ পৰমত প্ৰৱেশ কৰাৰ পৰা প্ৰক্ৰিয়া। যেতিয়া

নিষ্কাম কৰ্ম-মাৰ্গ আৰু জ্ঞান মাৰ্গ দুটাতে কৰ্ম কৰিব লাগিব, যজ্ঞাৰ্থ কৰ্ম কৰিব লাগিব, ক্ৰিয়াও একেই, তেতিয়াহলে প্ৰাৰ্থক্য কিহৰ? ভক্তই কৰ্ম সমৰ্পন কৰি, ইষ্টত আশ্ৰিত হৈ যজ্ঞাৰ্থ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়, দ্বিতীয় সাংখ্যযোগীয়ে, নিজৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়। সম্পূৰ্ণ শ্ৰম কৰে।

পঞ্চম আধ্যায়ত অৰ্জুনে পুনৰ প্ৰশ্ন কৰিলে - ভগৱান! আপুনি কেতিয়াবা সাংখ্য-মাধ্যমেৰে আৰু কেতিয়াবা সমৰ্পণ-মাধ্যমেৰে নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ প্ৰশংসা কৰে - এই দুটাৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ কোন? ইয়ালৈকে অৰ্জুনে বুজি পাইছিল যে কৰ্ম দুইটা দৃষ্টিতেই কৰিব লাগিব, তথাপিও দুটাৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ মাৰ্গটো তেওঁ বাছিব বিচাৰিছে। শ্ৰীকৃষ্ণই কলে - অৰ্জুন! দুইফালৰ পৰাই কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱা জন মোকেই প্ৰাপ্ত কৰে; কিন্তু সাংখ্য মাৰ্গৰ অপেক্ষা নিষ্কাম কৰ্মযোগেই শ্ৰেষ্ঠ। নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ অনুষ্ঠান নকৰাকৈ কোনো যোগীও অথবা জ্ঞানীও হব নোৱাৰিব। সাংখ্যযোগ অতি দুষ্কৰ সি অতি কঠিন।

ইয়াত তৃতীয় বাৰৰ বাবে অৰ্জুনে এই প্ৰশ্ন ৰাখিলে যে ভগৱান। আপোনাত অনন্য ভক্তিৰে লগাজন আৰু অব্যক্ত অক্ষৰৰ উপসনাত (সাংখ্যমাৰ্গত) লগাজন, এই দুটাৰ ভিতৰত কোনটো শ্ৰেষ্ঠ?

অৰ্জুন উবাচ

এবং সততযুক্তা যে ভক্তাস্ত্বাং পৰ্যুপাসতে।

যে চাপ্যক্ষৰমব্যক্তং তেষাং কে যোগবিত্তমাঃ ॥ ১ ॥

‘এবং’ - অৰ্থাৎ এইদৰে যি এতিয়া আপুনি বিধি ক’লে, ঠিক সেই বিধিৰ অনুসৰি অনন্য ভক্তিৰে আপোনাৰ শৰণলৈ আপোনাৰ লগত নিৰন্তৰ সংযুক্ত থাকি আপোনাক ভালদৰে উপসনা কৰে আৰু অন্য এজনে আপোনাৰ শৰণ নোলোৱাকৈ স্বতন্ত্র ৰূপেৰে নিজতে ভৰসা ৰাখি সেই অব্যক্ত অক্ষয় স্বৰূপক উপাসনা কৰে, যত আপুনিও আছে, এই দুই প্ৰকাৰৰ ভক্তত অধিক উত্তম যোগী কোন হয়? এই ক্ষেত্ৰত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

শ্ৰীভগবানুবাচ

ময্যাবেশ্য মনো যে মাং নিত্যযুক্তা উপাসতে।

শ্রদ্ধয়া পৰয়োপেতাস্তে মে যুক্ততমা মতাঃ ॥ ২ ॥

অৰ্জুন! মোতেই মন একাগ্ৰ কৰি নিৰন্তৰ মোৰ লগত সংযুক্ত হৈ, যি ভক্তজনে, পৰমৰ লগত সম্বন্ধ ৰাখোতা শ্ৰেষ্ঠ শ্ৰদ্ধাৰে যুক্ত হৈ, মোকে ভজনা কৰে, তেওঁক মই যোগী বিলাকৰ ভিতৰত অতি উত্তম যোগী বুলি মানো।

যে ত্বক্ষৰমনির্দেশ্যমব্যক্তং পৰ্যুপাসতে।

সৰ্বব্ৰগমচিন্ত্যং চ কূটস্থমচলং ধ্ৰুৱম্ ॥ ৩ ॥

সন্নিয়ম্যেन्द्रিয়গ্রামং সৰ্বত্র সমবুদ্ধয়ঃ।

তে প্রাপ্নুবন্তি মামেব সৰ্বভূতহিতে ৰতাঃ ॥ ৪ ॥

যি পুৰুষে ইন্দ্ৰিয় সমূহক ভালদৰে সংযম কৰি মন বুদ্ধিৰ চিন্তনেৰে অত্যন্ত দূৰত থকা সৰ্বব্যাপি, অবৰ্ণনী স্বৰূপ সদা একৰসৱালা, নিত্য অচল, অব্যক্ত, আকাৰহীন আৰু অবিনাশী ব্ৰহ্মক উপাসনা কৰে; সম্পূৰ্ণ ভূতৰ হিতত লগা আৰু সকলোতে সমভাৱ থকা, সেই যোগীয়ে মোকে প্ৰাপ্ত কৰে। ব্ৰহ্মৰ উপৰোক্ত বিশেষণ মোৰ পৰা বেলেগে নহয়। কিন্তু -

ক্লেশোহধিকতৰস্তেষামব্যক্তাসক্তচেতসাম্।

অব্যক্তা হি গতির্দুঃখং দেহবদ্ভিৰৰাপ্যতে ॥ ৫ ॥

সেই অব্যক্ত পৰমাত্মাত আসক্ত চিত্ত থকা পুৰুষৰ সাধনাত ক্লেশ (দুখ) বিশেষ ভাৱে আছে; কিয়নো দেহভিমानी সকলৰ দ্বাৰা অব্যক্ত বিষয়ৰ গতি দুখেৰে প্ৰাপ্ত হয়। যেতিয়ালৈকে দেহৰ অভিমান আছে তেতিয়ালৈকে অব্যক্তৰ প্ৰাপ্তী অতি দুষ্কৰ।

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ সদ্গুৰু আছিল। অব্যক্ত পৰমাত্মা তেওঁত ব্যক্ত আছিল। তেওঁ কৈছে যে মহাপুৰুষৰ শৰণ নোলোৱাকৈ যি সাধকে নিজৰ শক্তি সামৰ্থ্যক লৈ আগবাঢ়ি কয় - মই এই অৱস্থাত আছোঁ, আগলৈ এই অৱস্থালৈ যাম, মই নিজৰ অব্যক্ত পুৰুষ শৰীৰক প্ৰাপ্ত কৰিম, এনেকৈ ক'বলৈ ধৰে। এইটোৱে হ'ল এই মাৰ্গৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ বাধা। তেওঁ ইয়াতেই ঘুৰি-ঘুৰি থাকিব লগীয়া হয়। কিন্তু যি জনে মোৰ শৰণ লৈ চলে, তেওঁ -

যে তু সৰ্বাণি কৰ্মাণি ময়ি সন্ন্যস্য মৎপৰাঃ
অনন্যেনৈব যোগেন মাং ধ্যায়ন্ত উপাসতে ॥ ৬ ॥

যি জনে মোৰ পৰায়ণ হৈ সম্পূৰ্ণ কৰ্ম অৰ্থাৎ আৰাধনাক মোকেই
অৰ্পণ কৰি অনন্য ভাৱেৰে যোগ অৰ্থাৎ আৰাধনা প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নিৰন্তৰ চিন্তন
কৰি ভজনা কৰে -

তেষামহং সমুদ্ধৰ্তা মৃত্যুসংসাৰসাগৰাৎ।
ভৱামি নচিৰাৎপাৰ্থ ময্যাবেশিতচেতসাম ॥ ৭ ॥

অকল মোকেই চিন্ত লগাওঁতা ভক্তক মই শীঘ্ৰেই মৃত্যুৰূপ সংসাৰৰ
পৰা উদ্ধাৰ কৰো। এইদৰে চিন্ত লগাবৰ বাবে প্ৰেৰণা দি বিধিৰ ওপৰত
যোগেশ্বৰে প্ৰকাশ কৰে -

ময়েৰ মন আখ্ৰস্ব ময়ি বুদ্ধিং নিবেশয়।
নিবসিয্যসি ময়েৰ অত উধ্বং ন সংশঃ ॥ ৮ ॥

সেইকাৰণে হে অৰ্জুনঙ্গ তুমি মোতেই মন লগোৱা, বুদ্ধি লগোৱা।
তাৰপিছত তুমি মোতেই নিবাস কৰিবা, ইয়াত একো সংশয় নাই। মন আৰু
বুদ্ধিও লগাব নোৱৰিলে। তেতিয়া (অৰ্জুনে আগতে কৈছিল যে মনক নিৰোধ
কৰাটো বায়ুক ৰোধ কৰাৰ দৰে দুষ্কৰ বুলি বুজি পাইছো) ইয়াত যোগেশ্বৰ
শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

অথ চিন্তং সমাধাতুং ন শক্লোষি ময়ি স্থিৰম্।
অভ্যাসযোগেন ততো মামিচ্ছাপ্তুং ধনঞ্জয় ॥ ৯ ॥

যদি তুমি মনক মোত অচল ভাৱে স্থাপিত কৰিবলৈ অসমৰ্থ হোৱা,
তেতিয়া হ'লে হে অৰ্জুনঙ্গ যোগৰ অভ্যাসৰ দ্বাৰা মোক প্ৰাপ্ত কৰিবৰ ইচ্ছা
কৰা। (চিন্ত মলৈ যায়, তাৰ পৰা টানি আনি তাক আৰাধনা চিন্তনৰ ক্ৰিয়াত
লগোৱাৰ নামেই হ'ল অভ্যাস) যদি এইটোও কৰিব নোৱাৰা তেতিয়া হলে -

অভ্যাসেহপ্যসমর্থোৎসি মৎকৰ্মপৰমো ভৱ।
মদৰ্থমপি কৰ্মাণি কুৰ্ব্ন্সিদ্ধিমৰাপ্যসি ॥ ১০ ॥

যদি তুমি অভ্যাসেৰেও অসমৰ্থ হোৱা তেতিয়াহলে মাত্ৰ মোৰ বাবে কৰ্ম কৰি যোৱা অৰ্থাৎ আৰাধনা কৰিবলৈ তৎপৰ হোৱা। এইদৰে মোৰ প্ৰাপ্তীৰ কাৰণে কৰ্ম কৰি তুমি মোৰ প্ৰাপ্তীৰূপী সিদ্ধিকেই প্ৰাপ্ত কৰিবা, অৰ্থাৎ অভ্যাসেৰেও পাৰ হব নোৱাৰিলে অনন্ত সাধনা পথত লাগি থাকা।

অইথেতদপ্যশক্তোহসি কৰ্তুং মদযোগমাশ্ৰিতঃ।

সৰ্বকৰ্মফলত্যাগং ততঃ কুৰু যতাত্মৱান ॥ ১১ ॥

যদি ইয়াকো কৰিবলৈ অসমৰ্থ হোৱা, তেতিয়াহলে সম্পূৰ্ণ ফলক ত্যাগ কৰি অৰ্থাৎ লাভ-লোকচানৰ চিন্তা বাদ দি ‘মদ্যোগ’ৰ আশ্ৰিত হৈ অৰ্থাৎ সমৰ্পণৰ সৈতে আত্মৱান মহাপুৰুষৰ শৰণলৈ যোৱা। তেওঁৰ পৰা প্ৰেৰণা পাই কৰ্ম নিজেই হব ধৰিব। সমৰ্পণৰ সৈতে কৰ্মফলৰ ত্যাগৰ মহত্ব যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

শ্ৰেয়ো হি জ্ঞানমভ্যাসাজ্ঞানাদ্ভ্যানং বিশিষ্যতে।

ধ্যানাৎকৰ্মফলত্যাগ স্ত্যাগাচ্ছান্তিৰনন্তৰম্ ॥ ১২ ॥

মাত্ৰ চিন্তক ৰোধ কৰাৰ অভ্যাসেৰে জ্ঞান-মাৰ্গৰ দ্বাৰা কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাটো শ্ৰেষ্ঠ। জ্ঞান-মাধ্যমেৰে কৰ্মক কাৰ্য্যৰূপ দিয়াৰ অপেক্ষা ধ্যান শ্ৰেষ্ঠ। কিয়নো ধ্যানত ইষ্ট থাকে। ধ্যানতকৈও সম্পূৰ্ণ কৰ্মফলক ত্যাগ কৰাটো শ্ৰেষ্ঠ ; কিয়নো ইষ্টৰ প্ৰতি সমৰ্পণৰ সৈতে যোগৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখি কৰ্মফলক ত্যাগ কৰিলে তাৰ যোগক্ষেমৰ দায়িত্ব ইষ্টৰ হয়। সেইকাৰণে এই ত্যাগৰ দ্বাৰা তেওঁ তৎকালেই পৰম শান্তি প্ৰাপ্ত কৰে।

এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কলে যে অব্যক্তৰ উপাসনা কৰোঁতা জ্ঞানমাৰ্গীতকৈ সমৰ্পণৰ সৈতে কৰ্ম কৰোঁতা নিষ্কাম কৰ্মযোগী শ্ৰেষ্ঠ। দুজনেই একেই কৰ্ম কৰে, কিন্তু জ্ঞান-মাৰ্গীৰ পথত ব্যৱধান অধিক, তাৰ লাভ-লোকচানৰ দায়িত্ব নিজৰ ওপৰত থাকে, আনকি সমৰ্পণ কাৰী ভক্তৰ দায়িত্ব মহাপুৰুষৰ ওপৰত থাকে, সেইকাৰণে তেওঁ কৰ্মফলৰ ত্যাগৰ দ্বাৰা সোনকালেই শান্তি প্ৰাপ্ত কৰে। এতিয়া শান্তি প্ৰাপ্ত পুৰুষৰ লক্ষণ কয় -

अद्वैता सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःख सुखः क्षमी ॥ १३ ॥

এইদৰে শান্তি প্ৰাপ্ত কৰা যি পুৰুষ, সকলোভূতত দ্বেষভাৱহীন, সকলোৰে প্ৰেমী আৰু পৰমদয়ালু হয় আৰু মমতাৰহিত, অহংকাৰৰহিত, সুখত-দুখত সমভাৱ ৰখা আৰু ক্ষমাশীল হয়;

সন্তুষ্টঃ সততং যোগী যতাত্মা দৃঢ়নিশ্চয়ঃ ।

মহ্যৰ্পিতমনোবুদ্ধিৰ্যো মন্ত্ৰজ্ঞঃ স মে প্ৰিয়ঃ ॥ ১৪ ॥

যি জন নিৰন্তৰ যোগৰ পৰাকাষ্ঠাৰে সংযুক্ত লাভ-লোকচানত সন্তুষ্ট, মন তথা ইন্দ্ৰিয়ৰে সৈতে শৰীৰক বশত ৰাখিছে, দৃঢ় সংকল্পযুক্ত, তেওঁ মোকেই মন বুদ্ধি অৰ্পন কৰোঁতা মোৰ ভক্ত মোৰ প্ৰিয়।

যস্মান্নোদ্ভিজতে লোকো লোকান্নোদ্ভিজতে চ যঃ ।

হৰ্ষামৰ্ষভয়োদ্বৈগৈৰ্মুক্তো যঃ স চ মে প্ৰিয়ঃ ॥ ১৫ ॥

যাৰদ্বাৰা কোনো জীৱই উদ্বিগ্ন প্ৰাপ্ত নকৰে, আৰু যি স্বয়ং কোনো জীৱৰ লগত উদ্ভিগ্ন নহয়, হৰ্ষ, সন্তাপ-ভয় আৰু সমস্ত বিক্ষোভৰ পৰা মুক্ত, সেই ভক্ত মোৰ প্ৰিয়।

সাধক সকলৰ বাবে এই শ্লোকটো অত্যন্ত উপযোগী। তেওঁলোক এই বিধেৰে থাকিব লাগিব যে মনে আঘাত নাপাওক। ইমানতো সাধকে কৰিব পাৰে, কিন্তু আনলোক এই আচৰণেৰে নচলে। তেওঁলোক সংসাৰীতো, তেওঁলোকে জুই ওলায়, সকলো কথা কয়; কিন্তু সাধকক লাগে যে নিজৰ হৃদয়ত তেওঁলোকৰ দ্বাৰা আঘাততো যাতে বিচ্ছিন্নতা নাহে, চিন্তনত সুৰত লাগি থাকক, ক্ৰম যাতে ভাঙি নাযায়। উদাহৰণৰ বাবে, ধৰক আপুনি নিজেই ৰাস্তাত নিয়ম অনুসৰি বাওঁফালে গৈ আছে, কোনোবাই মদ পান কৰি ঢলংপলং কৈ আহি আছে, তেতিয়া তাৰ পৰা ৰক্ষা পোৱাটো আপোনাৰ দায়িত্বও আছে।

অনপেক্ষঃ শুচিৰ্দক্ষ উদাসীনো গতব্যথঃ ।

সৰ্বাৰন্তপৰিত্যাগী যো মন্ত্ৰজ্ঞঃ স মে প্ৰিয়ঃ ॥ ১৬ ॥

যি পুৰুষে আকাংক্ষাৰ ৰহিত হৈ, সকলো সময়ত পবিত্ৰ হৈ অৰ্থাৎ আৰাধনাৰ বিশেষজ্ঞ হৈ, (এনে নহয় যে চুৰি কৰাত দক্ষ আছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি কৰ্ম একেই নিৰ্দিষ্ট কৰ্ম - আৰাধনা চিন্তন, তাত যি দক্ষ্য) যি পক্ষ-বিপক্ষত দূৰ থাকে, দুখৰ পৰা মুক্ত, সকলো আৰম্ভনিক ত্যাগ কৰা তেওঁমোৰ ভক্ত মোৰ প্ৰিয় হয়। কৰাৰ যোগ্য কোনো ক্ৰিয়াই তেওঁৰ দ্বাৰা আৰম্ভ হ'বলৈ বাকী নাথাকে।

যো ন হৃষ্যতি ন দ্বেষ্টি ন শোচতি ন কাঙ্ক্ষতি।

শুভাশুভপৰিত্যাগী ভক্তিমান্যঃ স মে প্ৰিয়ঃ।। ১৭।।

যি কেতিয়াও হৰ্ষিতো নহয়, দ্বেষো নকৰে, শোকো নকৰে, কামনাও নকৰে, যি শুভ আৰু অশুভ সম্পূৰ্ণ কৰ্ম ফলক ত্যাগ কৰে, যাৰ কোনো শুভ বেলেগে নাই, অশুভও বাকী নাই, ভক্তিৰ এই পৰাকাৰ্ঠাৰে যুক্ত সেই পুৰুষ মোৰ প্ৰিয়।

সমঃ শত্রৌ চ মিত্ৰে চ তথা মানাপমানয়োঃ।

শীতোষ্ণঃসুখদুঃখেষু সমঃ সঙ্গৱিৰ্জিতঃ।। ১৮।।

যি পুৰুষে শত্ৰু আৰু মিত্ৰতা, মান আৰু অপমানত সমভাৱ ৰাখে, যাৰ অন্তঃ কৰণৰ বৃত্তিবোৰ সৰ্বপ্ৰকাৰে শান্ত হৈ গৈছে, যি জনে শীত-তাপ-সুখ-দুখ আদি দ্বন্দ্বৰ মাজতো সমভাৱ ৰাখে আৰু আসক্তি ৰহিত হৈ আছে -

তুল্যানিন্দাস্তুতিমৌনী সন্তুষ্টো যেন কেনচিৎ।

অনিকেতঃ স্থিৰমতিৰ্ভক্তিমান্নে প্ৰিয়ো নৰঃ।। ১৯।।

যি জনে নিন্দা আৰু প্ৰশংসাক সমান বুলি ভাবে, মননশীলতাৰে চৰম সীমা পাই যাৰ মনেৰে সৈতে ইন্দ্ৰিয় সমূহ শান্ত হৈ গৈছে, যি জনে কোনো প্ৰকাৰেই জীৱন নিৰ্বাহত সদায় সন্তুষ্ট, যি জন নিজৰ নিবাস স্থলত প্ৰতি মমতা ৰহিত হৈ আছে, ভক্তিৰ পৰাকাৰ্ঠালৈ পোৱা সেই স্থিৰ বুদ্ধি সম্পন্ন পুৰুষ মোৰ প্ৰিয়।

যেতুধৰ্ম্যামৃতমিদং যথোক্তং পৰ্যুপাসতে।

শ্ৰদ্ধানা মৎপৰমা ভক্তাস্তেহতীৰ মে প্ৰিয়ঃ।। ২০।।

যি জনে মোৰ পৰায়ণ হৈ হাৰ্দিক শ্ৰদ্ধায়ুক্তৰে উপৰোক্ত ধৰ্মময়
অমৃতক ভালদৰে সেৱন কৰে, সেই মুক্ত মোৰ অত্যন্ত প্ৰিয়।

নিষ্কৰ্ষ :-

যোৱা আধ্যায়ৰ শেষত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে, অৰ্জুন!
তোমাৰ বাদে কোনেও নেদেখিছিল আৰু কোনেও দেখা নাপাব - যি দৰে
তুমি দেখিলা। কিন্তু অনন্য ভক্তি বা অনুৰাগেৰে সৈতে যি জনে ভজে, তেওঁ
এইদৰেই মোক দেখিব পাৰিব, তত্বৰে সৈতে মোক জানিব পাৰিব আৰু মোত
প্ৰৱেশ প্ৰাপ্ত কৰিব। অৰ্থাৎ পৰমাত্মা এনে এটি সত্তা, যাক পাব পাৰি। সেয়ে
অৰ্জুনঙ্গ ভক্ত হোৱা।

অৰ্জুনে এই আধ্যায়ত প্ৰশ্ন কৰিলে যে ভগৱান! অনন্য ভাৱেৰে যি
আপোনাৰ চিন্তন কৰে, আৰু অন্য সেইজন যি জনে অক্ষৰ অব্যক্তক উপাসনা
কৰে, এই দুটাৰ ভিতৰত উত্তম যোগবেত্তা কোন হয়? যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই
কলে যে দুইজনেই মোকে প্ৰাপ্ত কৰে, কিয়নো ময়েই অব্যক্ত স্বৰূপ। কিন্তু
যি জনে ইন্দ্ৰিয়ক বশত ৰাখি মনক চাৰিওফালৰ পৰা একগোট কৰি অব্যক্ত
পৰমাত্মাত আসক্ত হয়, তেওঁৰ পথত বিশেষ ক্লেশ আছে। যেতিয়ালৈকে
দেহাভিমান থাকিব, তেতিয়ালৈকে অব্যক্তস্বৰূপৰ প্ৰাপ্তী দুখপূৰ্ণ; কিয়নো
অব্যক্ত স্বৰূপতো চিন্তৰ নিৰোধ আৰু বিলয়কালত হে প্ৰাপ্ত হয়। তাৰ পূৰ্বে
তাৰ শৰীৰেই মাজত বাধাই যায়।

‘মই হওঁ’, ‘মই হওঁ’, ‘মোক পাব লগা আছে’ - এনে দৰে কৈ
থাকোঁতেই শৰীৰৰ ফালে ঢাল খায়। তাৰ পৰিয়োৱাৰ অধিক সম্ভাৱনা থাকে।
সেয়ে অৰ্জুন! তুমি সম্পূৰ্ণ কৰ্মক মোক অপণ কৰা অনন্য ভক্তিৰে মোৰ চিন্তন
কৰা। যি মোৰ পৰায়ণ ভক্তজন সম্পূৰ্ণ কৰ্মক মোকেই অপৰ্ন কৰি মানৱ
শৰীৰধাৰী মোক - “সগুণ যোগীৰ ৰূপৰ ধ্যানৰ দ্বাৰা তেলৰ ধাৰাৰ দৰে নিৰন্তৰ
চিন্তন কৰি থাকে, তাক মই শীঘ্ৰেই সংসাৰ সাগৰৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰোঁতা হওঁ।
সেয়ে ভক্তিমাৰ্গ শ্ৰেষ্ঠ।

অৰ্জুন! মোত মন লগোৱা। মন নালাগিলে ও লগাবৰ অভ্যাস কৰা।

চিত্ত য'লৈ যায় তাক টানি আনি নিৰোধ কৰা। এইটোও কৰিবলৈ অসমৰ্থ হ'লে তুমি কৰ্ম কৰা। কৰ্ম একেটাই, যজ্ঞাৰ্থ কৰ্ম। তুমি “কাৰ্য্যম্ কৰ্ম” কৰ্ম কৰি যোৱা, অন্য নহয়। সিমানেই কৰা পাৰ হওক বা নহওক। যদি এইটোও কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয় তেতিয়াহলে, স্থিতপ্রজ্ঞ, আত্মৱান, তত্বজ্ঞ মহাপুৰুষৰ শৰণ লৈ সম্পূৰ্ণ কৰ্মফলক ত্যাগ কৰা। এনেদৰে ত্যাগ কৰিলে তুমি পৰম শান্তি প্ৰাপ্ত কৰিবা।

তাৰ পিছত পৰমশান্তি প্ৰাপ্ত হোৱা ভক্তৰ লক্ষণ যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় - যি সম্পূৰ্ণ ভূত-প্ৰানীত দ্বেষভাৱ নাৰাখে, যি কৰুণাৰে যুক্ত আৰু দয়ালু, মমতা আৰু অহংকাৰ ৰহিত, সেই ভক্ত মোৰ প্ৰিয়। যি ধ্যান-যোগত নিৰন্তৰ তৎপৰ আৰু আত্মৱান, আত্মস্থিত সেই ভক্ত মোৰ প্ৰিয়। যিয়ে কাকো উদ্বেগীত নবনায় আৰু স্বয়ং যি জন উদ্বেগহীন এনে ভক্ত মোৰ প্ৰিয়। যি শুদ্ধ, দক্ষ, দুখভাবহীন, সকলো কৰ্ম আৰম্ভক ত্যাগ কৰি যি জন পাৰ হৈছে, এনে ভক্ত মোৰ প্ৰিয়। সম্পূৰ্ণ কামনাৰ ত্যাগ কৰোঁতা আৰু শুভ-অশুভৰ দূৰত থকাজন মোৰ প্ৰিয়। যি নিন্দা আৰু স্তুতিত সমান আৰু মৌনী, মনেৰে সৈতে যাৰ ইন্দ্ৰিয়সমূহ শান্ত হৈ গৈছে, যি জন যি কোনো প্ৰকাৰেৰে জীৱন নিৰ্বাহত সন্তুষ্ট, আৰু থকা ঠাইৰ প্ৰতিও মমতা নাই, শৰীৰ ৰক্ষাৰ বাবে যাৰ কোনো আসক্তি নাই, এনে স্থিতপ্রজ্ঞ ভক্তিবান পুৰুষ মোৰ অত্যন্ত প্ৰিয়।

এইদৰে এঘাৰ শ্লোকৰ পৰা উন্নৈশ শ্লোকলৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই শান্তি প্ৰাপ্ত যোগযুক্ত ভক্তৰ অৱস্থাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰিলে, যি সাধকৰ কাৰণে অত্যন্ত উপযোগী। শেষত নিৰ্ণয় দি তেখেতে ক'লে - অৰ্জুন! যি মোৰ পৰাষণ হৈ, শ্ৰদ্ধায়ুক্ত হৈ উপৰোক্ত ধৰ্মময় অমৃতক নিষ্কাম ভাৱেৰে উত্তম প্ৰকাৰে আচৰণত পেলায়, সেই ভক্ত মোৰ অতিশয় প্ৰিয়। সেয়ে সমৰ্পনেৰে সৈতে এই কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাই শ্ৰেয়তৰ, কিয়নো তাৰ লাভ লোকচানৰ দায়িত্ব সেই জন ইষ্ট সদ্গুৰুৱে নিজৰ ওপৰত লয়। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই স্বৰূপস্থ মহাপুৰুষৰ লক্ষণ কৈছে আৰু তেওঁৰ শৰণত যাবলৈ কৈছে আৰু শেষত নিজৰ শৰণত আহিবৰ বাবে প্ৰেৰণা দি সেই মহাপুৰুষৰ সমকক্ষ বুলি নিজক ঘোষণা কৰিছে। শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগী, মহাপুৰুষ, মহাত্মা আছিল।

এই আধ্যাত ভক্তিক শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে, সেয়ে এই আধ্যায়ৰ নামাকৰণ 'ভক্তিয়োগ' যুক্তি সংগত হৈছে।

এইদৰে শ্ৰীমৎভাগৱৎগীতাৰূপী উপনিষদ এবং ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সম্বাদত 'ভক্তিয়োগ' নামৰ বাৰ আধ্যায় পূৰ্ণ হ'ল।

ইতি শ্ৰীমৎপৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দ কৃতে শ্ৰীমৎভাগৱৎগীতায়ঃ 'যথার্থ গীতা' ভাষ্য 'ভক্তিয়োগো' নাম দ্বাদশোহধ্যায় ॥ ১২ ॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥